

بسم الله الرحمن الرحيم

معناشناسی واژه حشر در قرآن کریم

فاطمه قربانی^۱

چکیده

حشر، یکی از کلمات پر کاربرد پیرامون حوادث قیامت، معاد و بازگشت به سوی پروردگار است. در این پژوهش واژه‌ی حشر از طریق بررسی بافت معنایی با در نظر داشتن حوزه معنایی مرتبط با واژگان همنشین، وجوه جانشین و وجوه مقابل به روش ایزوتسو مورد بررسی قرار گرفته است. واژه‌ی «حشر» سه وجه معنایی به صورت همزمان دارد که عبارتند از برانگیختن، کشاندن اجباری و جمع و انباشته کردن. به جهت تحلیل وسعت معنایی واژه‌ی حشر، تمامی وجوه یا کلمات جانشین این واژه از قبیل بعث، سوق، جمع، نشر، وزع، بعثه و حیاه مورد بررسی قرار گرفت. همچنین از تحلیل کلمات مقابل واژه‌ی حشر از قبیل بث، نشر، بسط و موت نیز مختصات معنایی دقیق‌تری از «حشر» بدست آمد.

«حشر» در سیاق آیات قرآن، از تناظر معنایی متقابل در دنیا و آخرت برخوردار است بدین نحو که حشرها و اجتماعات دنیایی انسان‌ها، ارتباط معناداری با حشر ایشان در عالم آخرت و سرنوشت ایشان دارد. عمق و وسعت معنایی واژه حشر در قرآن کریم نشانگر اعجاز بیانی آیات مشتمل بر «حشر» بوده و خداوند با بهره‌گیری از آن، مشرکین را از قیامت، انذار و مؤمنین را به لقاء الهی بشارت داده است.

کلمات کلیدی: بافت معنایی، تناظر معنایی مقابل، حشر، معناشناسی

مقدمه

از زمان شروع خلقت و بعثت انبیاء، چگونگی مسأله‌ی رستاخیز و قیامت جزء موضوعات مهم و مورد سؤال بشر بوده است. با ظهور اسلام و بعثت پیامبر خاتم نیز، آیات بسیاری در خصوص قیامت در قرآن کریم بیان شده که می‌توان گفت از حیث افاده عام برخی آیات، در قیامت برای امت‌های مختلف (انعام-۳۸) موجودات ذی‌شعور (شجاعی، ۱۳۹۴) اعم از انسان، حیوان و... محققا رخ می‌دهد (حج-۷) در حالیکه که نسبت معناداری با حشر موجودات مذکور در دنیا دارد.

انسان و تمامی موجودات در دنیا برای خود معبودی (انسان یا سایر موجودات یا اشیاء مادی) را انتخاب می‌نماید، همواره به دور او جمع می‌شود (یونس-۴۵) و معبود پنداری و

^۱ طلبه سطح ۲، حوزه مشکات اندیشه

خودساخته اش را پرستش و عبادت می‌کند. در قیامت تمامی عبادت کنندگان برای دیگر بار، زنده خواهند شد و با معبود واقعی خود برای بار آخر محشور و در یک جا جمع می‌شوند و ادعایشان مبنی بر اصالت الوهیت این معبودان بر اساس حقیقت سنجیده می‌شود.

موضوع این مقاله، معناشناسی واژه حشر است که از طریق تحلیل قرائن سیاقی، بررسی کلمات همنشین، کلمات جانشین و وجوه مقابل واژه حشر در بافت معنایی ۴۳ آیه مشتمل بر واژه حشر، تلاش در بدست آوردن مراد خداوند از معنای حقیقی حشر در قرآن کریم با رویکردی معناشناسانه دارد و شامل انواع حشر و نتیجه آن، محل حشر، انواع مُحشَرین، ویژگی‌های حشر در هر آیه می‌باشد. حشر، دارای حداقل سه وجه معنایی (تفلیسی، بدون تاریخ) همزمان و متفاوت در بافت معنایی آیات قرآن کریم است که با همنشینی کلمات کلیدی اطراف آن و در نظر داشتن مفاهیم مقابل‌اش این معانی مختلف را به ظهور رسانده است.

واژه‌ی حشر در مجامع حوزوی و دانشگاهی غالباً از جهت تفسیری، کلامی، فلسفی و عرفانی مورد بررسی قرار گرفته و گاهی با تلفیقی از علم کلام و تفسیر مورد توجه محققین بوده است. برخی کتب تفسیری مانند المیزان به نگارش علامه سید محمد حسین طباطبائی، در تفسیر برخی آیات، علاوه بر بکارگیری سایر روش‌های تفسیری مرسوم در کشف معنای واژگان، از بررسی معانی مقابل و متضاد و همچنین کلمات همنشین (طباطبائی، ۱۳۷۴) بهره برده است. همچنین علامه ره در برخی آیات مشتمل بر حشر نیز با بهره‌گیری از بافت معنایی که نوعی کار معناشناسانه است؛ آیات را واکاوی معنایی دقیق‌تری نموده است. از حیث علم زبان‌شناسی و شاخه معناشناسی، تاکنون معناشناسی واژه حشر در قرآن کریم، مورد تحقیق قرارنگرفته است. معناشناسی از گرایش‌های زبان‌شناسی به شمار می‌رود که کمتر ۵۰ سال است به صورت تخصصی و شاخه علمی مجزا به آن پرداخته می‌شود. معناشناسی واژه حشر در قرآن کریم حاکی از یک کار بین رشته‌ای و تلفیقی گرایش معناشناسی در علم زبان‌شناسی و علوم قرآن است.

مفاهیم کلیدی

حوزه‌ی معنایی (میدان معناشناختی): در این دستگاه تصویری کوچک، از قرار گرفتن واژه‌ی مورد نظر (مثلاً حشر) در کنار کلماتی که همنشین آن است؛ اتفاقی می‌افتد که واژه اصلی به صورت واژه‌ی دیگر در می‌آید و به عبارت دیگر شاهد تولد کلمه‌ی تازه‌ای هستیم. به نحوی که معنای لغوی آن ثابت می‌ماند و معنای نسبی به خود می‌گیرد. (ایزوتسو، ۱۳۹۵)

بافت معنایی (سیاق): یک دستگاه تصویری بزرگ است که از گروهی از دستگاه‌های تصویری کوچکتر و قرار گرفته بر روی یکدیگر تشکیل شده است. (ایزوتسو، ۱۳۹۵)

معنای اساسی (معنای تصویری): معنایی که در خارج بافت‌های معنایی، این معنی خود را حفظ می‌نماید. در حقیقت معنای اساسی یک کلمه، چیزی ذاتی و درونی از خود کلمه است که با آن کلمه هر کجا برود انتقال پیدا می‌کند. (ایزوتسو، ۱۳۹۵) مثلاً واژه حشر اگر به صورت تنها و یا در کنار کلمات همنشین آن بیاید معنای اصیل انباشته شدن و ازدحام را در خود حفظ می‌کند.

معنای نسبی (دیدگاه معناشناسانه نسبت به یک واژه): معنای نسبی چیزی است که دلالت ضمنی دارد و در نتیجه پیدا شدن وضع خاصی برای آن کلمه در زمینه‌ای خاص، به معنای اساسی و پیوسته افزوده می‌شود. این کلمه در نظام جدیدی که پیدا می‌کند نسبت به کلمات مهم دیگر نسبت‌ها و روابط گوناگون پیدا می‌کند. (ایزوتسو، ۱۳۹۵)

کلمات همنشین (کلمات کلیدی): گروهی از کلمات که اطراف کلمه‌ای فراهم می‌آیند که همه گروه‌ها را نمایش می‌دهد و متحد می‌کند و از این راه میدانی نسبتاً مستقل از تصویرها پدید می‌آورد و به مهمترین کلمه‌ی کلیدی کلمه کانونی می‌گویند. (ایزوتسو، ۱۳۹۵)

کلمات جانشین: کلماتی هستند که از جهت معنایی، دارای یک وجه معنایی مشترک با واژه مد نظر هستند. این کلمات غالباً بافت معنایی و حوزه معنایی شبیه به واژه اصلی (مثلاً حشر) دارند.

وجه مقابل: در قرآن کریم، دستگاه‌های مختلف معنایی وجود دارد که بر اساس دستگاه‌های تصویری مقابل تشکیل شده است و این دستگاه‌ها پیچیده‌ای از تقابلهاست که هر یک از آن‌ها به وسیله‌ی دو قطب که رو به روی یکدیگر قرار گرفته اند به وجود می‌آید. (ایزوتسو، ۱۳۹۵) و این تقابل معنایی به فهم معنای نسبی کلمه کمک به سزایی می‌کند.

وجوه: این که یک کلمه واحد، در موقعیت‌های مختلف قرآن کریم، با یک لفظ واحد و حرکت مشخص ذکر شود. اما مراد از آن در یک موقعیت، بر خلاف مراد آن در مکان دیگر باشد. (دامغانی، ۱۴۱۶) قرآن کریم توسط پیامبر ص ذو الوجوه نامیده شده است^۱ جنبه‌ی اعجاز برای قرآن کریم دارد. (علم الهدی، ۱۳۷۸)

نظایر: هر کلمه‌ای که در موقعیت مکانی خودش باشد در حالیکه کلمه‌ای با معنای شبیه به آن در جای دیگر بیاید؛ ما آن کلمه را نظائر می‌شناسیم و می‌نامیم. (دامغانی، ۱۴۱۶)

^۱ رسولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله: القرآنُ ذو وجوهٍ، فَأَحْمِلُوهُ عَلَى أَحْسَنِ وَجْهِهِ

بررسی لغوی و اصطلاحی «حشر» و مشتقات آن

شش وجه برای ریشه (ح.ش.ر) وجود دارد که پنج وجه از آن دارای معناست. مانند حشر، شرح، رشح، شحر، حرش. وجه معنای بدون کاربرد آن رحش است. این وجوه علاوه بر معنای اصلی شان دارای روح معنایی مشترک انباشتگی و زیادی هستند. (ثعالبی، ۱۴۱۴) (زبیدی، ۱۴۱۴) (ابن فارس، ۱۴۰۴)

از منظر لغتنامه‌ها، حَشْر: چیزی است که جمع شده، بهم چسبیده و ظریف است. (فراهیدی، ۱۴۱۰) (زبیدی، ۱۴۱۴)؛ مانند سِنَانٌ حَشْرٌ: نیزه تیز (ابن منظور، ۱۴۱۴) (زبیدی، ۱۴۱۴) (ابن فارس، ۱۴۰۴)؛ حَشْرُ الْاَبْلِ: شتری که گوش ظریف دارد. (ابن منظور، ۱۴۱۴) (زبیدی، ۱۴۱۴)؛ حاشر: نام پیامبر ص مربوط به قیامت (ابن منظور ۱۴۱۴) (زبیدی، ۱۴۱۴) (ابن فارس، ۱۴۰۴)؛ حَشْرَتُهُ السَّنَةُ: سال سختی ایشان را هلاک کرد. (فراهیدی، ۱۴۱۰) (ابن منظور، ۱۴۱۴) (زبیدی، ۱۴۱۴)؛ حَشْرُ الْاَذْنِ: پوشش زیبا و ظریف. (ابن منظور، ۱۴۱۴) (زبیدی، ۱۴۱۴) (ابن فارس، ۱۴۰۴)؛ حَشْرَتٌ: تراشیده شده و ظریف. (ابن منظور، ۱۴۱۴) (زبیدی، ۱۴۱۴)؛ حَشْرَةٌ: جنبنده روی زمین. (ثعالبی، ۱۴۱۴) (زبیدی، ۱۴۱۴) (ابن فارس، ۱۴۰۴) (فراهیدی، ۱۴۱۰) (ابن منظور، ۱۴۱۴) (زبیدی، ۱۴۱۴)؛ لَأْوَلِ الْحَشْرِ: اولین ترک وطن و کوچاندن اجباری. (ابن منظور، ۱۴۱۴) (زبیدی، ۱۴۱۴)؛ يَحْشُرُوا: معنای فراخوان برای رفتن به جنگ یا امر دیگر. (ابن منظور، ۱۴۱۴) (زبیدی، ۱۴۱۴)؛

جمع‌بندی تحقیقات صورت گرفته نشان می‌دهد واژه حَشْرَ يَحْشُرُ حَشْرًا دارای پنج وجه معنایی یا قید نهفته به صورت همزمان است.

اول: جمع شدن و گردآمدن موجودات است (تفلیسی، بدون تاریخ) (عسگری، ۱۴۱۲) (دامغانی، ۱۴۱۶) (بلخی، ۱۳۸۰) با این ویژگی خاص که گویی از شدت ازدحام بر روی هم انباشته شوند. (ثعالبی، ۱۴۱۴)

دوم: کشاندن بدون اختیار به محلی مشخص. (عسگری، ۱۴۱۲) (دامغانی، ۱۴۱۶) (بلخی، ۱۳۸۰) (الحسینی الموسوی الجزایری، ۱۳۹۱)

سوم: فراخوان جهت برانگیختن از قرارگاه با اجبار. (تفلیسی، بدون تاریخ) (عسگری، ۱۴۱۲) **چهارم:** برگشتن و رجوع به قرارگاه. (مستفید، ۱۳۹۳)

پنجم: مردن و موت. (ابن منظور، ۱۴۱۴)

بین بردن ابهام معنایی سبب می‌شود بتوانیم این هماهنگی درونی الفاظ و معانی را یکی از وجوه بلاغت و اعجاز در قرآن کریم بدانیم.

خداوند خالق و حاشر حقیقی

بنا بر تاکید قرآن کریم، خداوند مالک تمامی موجودات و عوالم است. کلمه کلیدی «الله» در اغلب آیات مشتمل بر واژه حشر مشترک است. خلق اولیه موجودات توسط خداوند صورت پذیرفته است. او مدبر زندگی دنیایی خلایق است. همچنین بازگشت تمامی موجودات نیز به سوی خداوند است. آیات بیان می‌دارد که حاشر کسی است که صاحب اختیار و مالک یک فرد باشد.

از طرفی در قیامت تمامی موجودات به محضر الهی آورده شده در حالیکه در هیچ یک از شئون خود یا دیگری اجازه‌ی تصرف ندارند مگر به اذن الهی. به عبارتی عالم حشر عالم ظهور مالکیت خداوند به تمامی موجودات است. در آن عالم تنها خداوند و افرادی که ماذون باشند اجازه‌ی تصرف در امور سایر مخلوقات را خواهند داشت.

تقوا سبب لقاء الله و سعادت‌مندی ابدی و غفلت سبب شقاوت ابدی

تقوا یکی از مهمترین توصیه‌ها و راهکارها در آیات مذکور جهت نیل به سعادت ابدی، رفتن به بهشت جاودان و لقاء الله است. به طور کلی در سیاق آیات حشر موارد زیر مشاهده می‌شود. تقوا از شرک به خداوند، تقوا نسبت به نادیده گرفتن (غفلت) آیات هدایتگر، تقوا از معصیت الهی، تقوا از پذیرش ولایت «غیر خدا»، تقوا از انفاق مال علیه پیامبر ص و دین حق. و در مقابل توجه به خداوند و ذکر و یاد او، دیدن، شنیدن و فهمیدن آیات عبرت انگیز، ایمان به پیامبر ص و سخنان ایشان، رعایت احکام الهی سبب هدایت الهی می‌گردد. یکی از مهمترین عارضه‌ها که سبب سلب مسیر هدایت می‌گردد انتخاب شرکاء ساختگی بجای خداوند در دنیا است که می‌تواند انسان‌ها را در دنیا خوار و در آخرت حسرت زده و شقی کند.

وجه نامگذاری عالم حشر

بین معنای واژه‌ی حشر و نامگذاری عالم حشر در قیامت شباهت‌هایی وجود دارد. از جمله اینکه حشر در لغت دارای سه وجه برانگیختن، انباشته کردن و کشاندن اجباری است. چنانکه آیات مشتمل بر حشر نیز نشان می‌دهد که در مرحله‌ی اول قیامت، تمامی موجودات زنده می‌گردند. سپس به پیشگاه الهی بالاجبار جمع می‌شوند. نهایتاً به سوی بهشت یا جهنم سوق داده می‌شوند.

ضرورت و فایده حشر

فایده و ضرورت عالم حشر پس از مرگ به مثابه ی ضرورت معاد است. خداوند بارها و بارها به پیامبرش ص و پیامبران قبل ضرورت توجه به معاد را تاکید نموده است. معاد و بازگشت به سوی خداوند مصداق بارز عدل در روزی است که مالکیت الهی ظهور کامل می یابد. حکمت وجود معاد و ضرورت رسیدگی به جزئیات وجود انسان ها، ایجاب می کند که هنگامه ای در قیامت برپا شود که همه ی انسان ها با همه ی آنچه که از خود ساخته اند و همه ی آنچه پرستیده اند و همه ی آنچه بدان تعلق داشته اند عیان و بی پرده در برابر خداوند، خویشتن خویش و یکدیگر برانگیخته شوند و همه ی ادعا ها و پیرایه ها و مکر ها رنگ ببازد و حقیقت انسان ها و دیگر موجودات، عریان و خالص، نمایش داده شود. اگر موجودات مختلف از جمله انسان به حشر و زنده شدن در پیشگاه الهی پس از مرگ اعتقاد پیدا کنند؛ ایمان بیشتری نسبت به خداوند پیدا خواهند کرد. از بیم رفتن به جهنم و شوق رفتن به بهشت، انسان تلاش بیشتری میکند تا به فرامین الهی عمل نمایند. علاوه بر آنکه با بیان دقیق قرآن، اثر جزئیات فکری، رفتاری و اخلاقی خود را در صحنه ی حشر می بیند و از ظلم و گناه در دنیا خودداری می کند.

اقسام حشر، حاشر، محشور

بررسی آیات مشتمل بر واژه حشر نشان میدهد حشر به دو دسته ی کلی تقسیم می شود: الف) حشر در دنیا: حشر در دنیا بدین صورت است که موجودات مختلف بالاخص انسان ها به فراخور شرایط مختلف در یک مکان و زمان جمع میشوند تا کار مشخصی را انجام بدهند. ب) حشر در عوالم پس از مرگ: حشر پس از مرگ بعد از نفخ صورت دوم صورت می پذیرد. انسان ها و سایر موجودات زنده میشوند. سپس در پیشگاه الهی از یک سو همه با هم مومن و کافر، بهشتی و جهنمی جمع می شوند و از دیگر سو، افراد هم عقیده که امام واحدی اختیار کرده اند نیز کنار یکدیگر گرد می آیند. و نهایتاً مومنین به سوی بهشت و کافران به سوی جهنم می روند.

ضمن اینکه طبق یکی از آیات مشتمل بر واژه ی حشر در مرحله ی رجعت قبل از قیامت نیز برخی گروه های مومن و کافر (مبتنی بر روایات آنانکه ایمان و کفر در وجودشان محض و تثبیت گشته است) جمع می شوند. در این حشر گروه های مختلف حق و باطل به مبارزه می پردازند و حق غالب خواهد شد. و این نیز اتمام حجتی در پیشگاه الهی و گروه مومنان و کافران است.

حاشرین دو دسته هستند:

الف) حاشرین در دنیا: ۱- خداوند (امر به اجتماع در حج و جهاد) ۲- انبیاء و اولیاء الهی ۳- فرعون

ب) حاشرین در آخرت: ۱- خداوند و کارگزاران الهی
محشورین نیز چهار دسته هستند:

الف) انسان های هم عقیده

ب) جن ها

ج) پرندگان و حیوانات وحشی

د) امت های مختلف موجودات

ه) دسته هایی از مومنان و کافران برای اتمام حجت در رجعت

عالم خلقت و موجودات دارای شعور خاص

در آیات مشتمل بر حشر اشاره به ویژگی های خاصی در موجودات مختلف در دنیا دارد تسبیح موجودات، فهم خاص موجودات از وقایع اطرافشان، حشر حیوانات وحشی و... سخن به میان آمده است.

موجودات مختلفی مانند پرندگان و حیوانات وحشی همچنین سایر موجوداتی که انسان ها در ظاهر بدون فهم و شعور می پندارند در حقیقت دارای قدرت فهم پرستش و تسبیح و فرمانبرداری الهی را دارا می باشند به حدی که در قیامت محشور خواهند شد؛ هر چند انسان ها در ظاهر درک صحیحی از ویژگیهای سایر موجودات نداشته باشند.

فهرست منابع

۱- عسگری، ابی هلال، "معجم فروغ اللغویه ابی هلال عسگری و جزاء من کتاب سید نور الدین جزایری"، قم: موسسه النشر الاسلامی التابعة لجماعة المدرسين القم المقدسة، ۱۴۱۲ ه ق.

۲- ابن فارس، احمد، "معجم مقاییس اللغة"، قم: مکتب الاعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ ه ق.

۳- جوهری، اسماعیل بن حماد، "الصحاح"، بیروت: دار العلم للملایین، چاپ اول، ۱۳۷۶ ه ش.

۴- جمعی از پژوهشگران مؤسسه اهل البیت، "حشر"، اصفهان: دانشنامه اسلامی، ۱۳۹۲ ه ش.

۵- علم الهدی، سید عبد الجواد، "درس هایی از علوم قرآن"، قم: انتشارات رسول اعظم، چاپ اول، ۱۳۷۸ ه ش.

۶- یزوتسو، توشیهیکو، "خدا و انسان در قرآن"، تهران: شرکت سهامی انتشار، چاپ دهم، ۱۳۹۵ ه ش.

۷- "مفاهیم اخلاقی- دینی در قرآن"، تهران: نشر فرزانه روز، چاپ دوم، ۱۳۹۴ ه ش.

- ۸- تفلیسی، ابوالفضل حبیش بن ابراهیم، "وجوه القرآن"، انتشارات حکمت، بدون تاریخ.
- ۹- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، "مفردات الفاظ القرآن"، لبنان - بیروت: دارالشامیه، چاپ اول، ۱۴۱۲ ه. ق.
- ۱۰- "مفردات الفاظ قرآن"، لبنان، بیروت: دار الشامیه، چاپ اول، ۱۴۱۲ ه. ق.
- ۱۱- یوسف موسی، حسین، "الافصاح"، قم: مکتب الاعلام الاسلامی، چاپ چهارم، ۱۴۱۰ ه. ق.
- ۱۲- فراهیدی، خلیل بن احمد، "کتاب العین"، قم: انتشارات هجرت، چاپ دوم، ۱۴۱۰ ه. ق.
- ۱۳- دامغانی، "الوجوه و النظائر الالفاظ کتاب الله العزيز"، مصر - قاهره: جمهوریة مصر العربیة، وزارت الاوقاف، المجلس الاعلى الشئون الاسلامیة، چاپ اول، ۱۴۱۶ ه. ق.
- ۱۴- راد، طیبہ اکبری، "معناشناسی عمل صالح و حوزه‌های معنایی مرتبط با آن در قرآن کریم"، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۴ ه. ش.
- ۱۵- لسانی فشارکی زنجانی، محمد علی و مرادی، حسین، "روش تحقیق موضوعی در قرآن کریم"، انتشارات قلم مهر، ۱۳۸۵ ه. ش.
- ۱۶- سید قطب، "فی ظلال القرآن"، لبنان - بیروت: دارالشروق، چاپ ۳۵، ۱۴۲۵ ه. ق.
- ۱۷- الحسینی الموسوی الجزایری، سید نور الدین بن نعمه الله، "فروق للغات فی تمیز بین مفاد الکلمات"، انتشارات دار الکتاب جزایری، چاپ اول، ۱۳۹۱ ه. ش.
- ۱۸- شجاعی، محمد، "معاد یا بازگشت به سوی خدا"، تهران: شرکت سهامی انتشار، چاپ سوم، ۱۳۹۴ ه. ش.
- ۱۹- طباطبائی، محمد حسین، "ترجمه تفسیر المیزان"، قم: جامعہ مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی، چاپ پنجم، ۱۳۷۴ ه. ش.
- ۲۰- طبرسی، فضل بن حسن، "ترجمه تفسیر مجمع البیان" تهران: فراهانی، بدون تاریخ.
- ۲۱- طیب، عبدالحسین، "اطیب البیان فی تفسیر القرآن"، تهران: اسلام، چاپ دوم، ۱۳۶۹ ه. ش.
- ۲۲- عالی، مسعود، "سرنوشت انسان: قیامت و حشر"، قم: انتشارات عطش، چاپ سوم، ۱۳۹۲ ه. ش.
- ۲۳- ثعالبی، عبد الملک بن محمد، "فقه اللغة"، بیروت: دار الکتب العلمیة، ۱۴۱۴ ه. ق.
- ۲۴- طریحی، فخر الدین بن محمد، "مجمع البحرين"، تهران: مرتضوی، چاپ سوم، ۱۳۷۵ ه. ش.

- ۲۵- فریادرس، محسن و روحی برندق، کاووس و حاجی خانی، علی، "ارزیابی ترجمه‌های معاصر فارسی مشتمل بر ماده حشر"، تهران: پژوهش‌های ترجمه در زبان و ادبیات عربی، شماره ۱۲، ۱۳۹۴ ه. ش.
- ۲۶- قرشی، سید علی اکبر، "قاموس القرآن"، تهران: دار الکتب الاسلامیه، چاپ ششم، ۱۳۷۱ ه. ش.
- ۲۷- لاینز، جان، "درآمدی بر معناشناسی زبان"، تهران: انتشارات علمی، چاپ اول، ۱۳۹۱ ه. ش.
- ۲۸- جمعی از محققین، "حشر" تهران: سازمان تبلیغات و مؤسسه فرهنگی و اطلاع‌رسانی تبیان، ۱۳۹۷ ه. ش.
- ۲۹- طبری، محمد بن جریر، "جامع البیان فی تفسیر القرآن"، لبنان-بیروت: دارالمعرفه، چاپ اول، ۱۴۱۲ ه. ق.
- ۳۰- دامغانی، محمد بن حسین، "الوجوه و النظائر فی القرآن"، تبریز: انتشارات دانشگاه تبریز، شفق تبریز، ۱۳۶۶ ه. ش.
- ۳۱- فخر رازی، محمد بن عمر، "التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)"، لبنان - بیروت: دار احیاء التراث العربی، چاپ سوم، ۱۴۲۰ ه. ق.
- ۳۲- ابن منظور، محمد بن مکرم، "لسان العرب"، بیروت: دار صادر، چاپ سوم، ۱۴۱۴ ه. ق.
- ۳۳- زبیدی، محمد مرتضی، "تاج العروس من جواهر القاموس"، بیروت: دار الفکر، ۱۴۱۴ ه. ق.
- ۳۴- آلوسی، محمود بن عبدالله، "روح المعانی فی تفسیر القرآن"، لبنان-بیروت: دارالکتب العلمیه، منشورات محمد علی بیضون، چاپ اول، ۱۴۱۵ ه. ق.
- ۳۵- مستفید، حمید رضا، "در محضر قرآن، قم: مرکز طبع و نشر قرآن کریم، چاپ اول، ۱۳۹۳ ه. ش.
- ۳۶- معرفت، محمد هادی، "علوم قرآنی"، قم: مؤسسه فرهنگی تمهید، چاپ ۱۳، ۱۳۹۱ ه. ش.
- ۳۷- بلخی، مقاتل بن سلیمان، "الاشباه و النظائر فی القرآن الکریم"، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۰ ه. ش.
- ۳۸- شعرانی، میرزا ابوالحسن و قریب، محمد، "نثر طوبی یا دائرة المعارف لغات قرآن مجید، تهران: انتشارات اسلامیة، چاپ پنجم، ۱۳۸۸ ه. ش.